

УДК: 82-13:398.2 (575.2) (04)

ТРАДИЦИОННЫЕ МОТИВЫ ИЗ ЭПОСА “ЖАНЫШ, БАЙЫШ”

Мукасов Мурат
к.ф. н.

“ЖАНЫШ, БАЙЫШ” ЭПОСУНДАГЫ САЛТТУУ МОТИВДЕР

Мукасов Мурат
ф. и. к.

TRADITIONAL MOTIF FROM THE EPIC “ZHANYSH, BAYYSH”

Mukasov Murat
candidate of philology

*Институт языка и литературы имени Ч. Айтматова НАН КР
Institute of language and literature named after Ch. Aitmatov*

Аннотация. Макалада баатырдык эпостордо пайдаланылган көркөм каражаттардын бири болгон салттуу мотивдер жана алардын “Жаныш, Байыш” эпосунда аткарган көркөм функциясы жөнүндө илимий пикирлер айтылган. Баатырдык эпосторго мүнөздүү болгон башкы каармандардын төрөлүшү, алгачкы эрдиктери, үйлөнүшү сыяктуу мотивдер “Манас” баш болгон кыргыздын баатырдык эпосторунда кездешип, алар жалпы окшоштук мүнөздө болору ишенимдүү мисалдар менен бышыкталат. Салттуу мотивдердин башкы каармандарды идеализациялоодо пайдаланылган көркөм ыкма экендиги белгиленет.

Негизги сөздөр: мотив, эпос, салт, эпикалык чыгарма, тотем, архаикалык сюжет, фантастика, миф.

Аннотация. В статье представлены научные мнения о традиционных мотивах, которые являются одним из художественных средств, используемых в героических эпосах, и об их художественной функции, которую они выполняют в эпосе “Жаныш, Байыш”. В кыргызских героических эпосах во главе “Манас” встречаются такие мотивы, как рождение, первые подвиги, женитьба главных героев, характерные для героических эпосов, и подкрепляются убедительными примерами общего сходства. Отмечается, что традиционные мотивы-это художественный прием, используемый для идеализации главных героев.

Ключевые слова: мотив, эпос, традиция, эпическое произведение, тотем, архаический сюжет, вымысел, миф.

Abstract. The article presents scientific opinions about traditional motifs, which are one of the artistic means used in heroic epics, and about their artistic function, which they perform in the epic “Zhanysh, Baiysh”. Motifs such as the birth, the first exploits, and the marriage of the main characters, characteristic of heroic epics, are found in the Kyrgyz heroic epics “Manas” and are supported by convincing examples of common similarities. It is noted that traditional motifs are an artistic device used to idealize the main characters.

Keywords: motif, epic, tradition, epic work, totem, archaic plot, fiction, myth.

Кыргыз элинин эпикалык оозеки чыгармачылыгы – анын илимде белгилүү эки миң жылдан ашык тарыхынан алда канча мурда, матриархаттык түзүлүш али күчүндө турган, аңчылык менен кесип кылган уруучулуктун тушунда пайда боло баштап, биздин күндөргө чейин жеткенин “Кожожаш” эпосу кабардап турат. Ал үзгүлтүксүз өсүп-өнүгүп, жаңы тема, жаңы мазмун менен байып жаңы идеологияны чагылдырып келгенин “Кожожаштан” бир аз берирээктен пайда болуп, баштагы көз караштан алганда жеңилбес, кереметтүү, сырдуу фантастикалык-мифологиялык күчтөргө күрөш ачкан алгачкы атчан жоокердин аренага чыга келиши – “Төштүк” эпосу аркылуу берилген. Ал эми алгачкы башатын ошол “Төштүктүн” доорунан, б.а. мифтик-фантастикалык жомоктордон алып, бүгүнкү күндө дүйнөлүк эпикалык чыгармачылыктын классикалык үлгүсү болуп саналган “Манас” эпосу, ошол тынымсыз, үзгүлтүксүз өсүп-өнүгүүнүн эң бир ачык, даана мисалы болуп саналат. Алардын кийинки этабы катарында эсептелүүчү, ядросунда кайсы бир тарыхый окуя же инсан жаткан “Курманбек”, “Эр Табылды”, “Олжобай менен Кишимжан”, “Жаңыл Мырза” ж.б. тибиндеги тарыхый баатырдык эпосторду, лиро-эпикалык дастандарды XIV-XVIII кылымдар пайда кылгандыгын эл ичинде айтылган аңыз сөздөр (эпостон тышкаркы), айрым жазма эстеликтердеги кабарлар, кээ бир тарыхый булактар да далилдей алат.

Ошентип, коомдук түзүлүштүн матриархаттык доорундагы аңчылык менен кесип кылган уруучулук мезгилден баштап, биздин күндөргө чейинки өтө узак убакыттын ичинде, өткөндөгү жараткандарын унутта калтырбоо менен бирге жаңыларды жаратып, үзгүлтүксүз өнүктүрүп-өстүрүп, толуктап, кеңейтип келген кыргыз эли-эпикалык оозеки чыгармачылыктын дүйнөдөгү эң бай казынасына ээ экендиги эч бир талашсыз чындык.

Мына ошол бай казынага жаткан чыгармалардын бири – “Жаныш, Байыш”. Ал өсүп-өнүгүүнүн татаал жолун басып өткөнүн анын варианттарын салыштыра карап келгенде байкоого болот. Андан эпикалык чыгарманын стадиялык өнүгүшүнүн ар кыл баскычтарынын – мотивдешкен баатырдык жомок, баатырдык эпос жана акырында ашыктык эпостордун үлгүлөрүнүн катмарларын да табууга болот. “Жаныш, Байыш” эпосун шарттуу түрдө-Пролог (башталыш), “Баатырдык үйлөнүү”, “Эри аялынын тоюнда” деген үч бөлүмгө бөлүп караса болот. Булардын кийинки эки темасы дүйнөлүк эпикалык чыгармаларда кеңири жолуккан кыдырма тема болушу менен да өзүнчө көңүл оодарат. Ал эми жалпы эле эпикалык чыгармалардын “Прологу” (башталышы) жөнүндө В.М. Жирмунский мындай жыйынтыкка келген эле: “Народное воображение, стремившееся к поэтической идеализации образа этического героя охотно пользовалось для этой цели традиционными сказочными мотивами, основанными на мифологических представлениях и верованиях более древней эпохи, но утративших с развитием общества свое первоначальное мифологическое содержание”¹. Башкача айтканда көпчүлүк эпикалык чыгармалардын “Прологу” камтыган мотивдер универсалдуу таралган окшош шаблон мотивдерден туруп, чыгармалардан чыгармаларга көчүп жүрө берет. Муну биз “Жаныш, Байыштын” Прологунан (башталышынан) да даана байкайбыз. Мындагы “Пролог” камтыган мотивдер түрк-монгол элдеринин эпикалык чыгармаларынын көпчүлүк мотивдери менен окшош.

“Асылкан деген бир падыша бар эле. Ошонун дүйнөсү түгөл, түркүгү алтын экен. Анын эч перзенти жок эле. Ошондо тактысын талак кылып таштап, кудайга жалынып, мойнуна бото салынып, Медийна көздөй жөнөдү. Бара жатса жолдон Кызыр Илияз учурады.

- Сен кимсиң? – деди.
- Мен Асылкан падышамын, – деди.
- Тилегиң өттү кудайга, кабыл этти.
- ...Ач алаканыңды, – деди.

Оомийин! – деп, бата берип көздөн кайым болду”²

“Кызыр падыша деген бир падыша болгон. «Мен мазар-машайыктардан бир тиленип көрөйүн» деп падыша аттанып жолго чыкты. Байбичесин ээрчитип алып, мазар-машайыкка барды. Бир ак боз ат минген селдечен адам дуушар келди.

- Сен немине кылып жүрөсүң? – деп баягы сурап калды.

-Мен бир перзент тилеп жүрөм, – деген жоопту берди.

- Сенин тилегиң ажап болду. Сен ушундан кайткының, сага кудай берди, – деп, ушуну менен көздөн кайым болду. Эликтен ашып, алтымышка жакындап калган аялдын боюнда болду³.

Мындай укмуштуу жол менен бойго бүтүү – түрк-монгол элдеринин эпикалык чыгармаларында уникалдуу түрдө кеңири тараган салттык мотивдердин бири. Түштүк Сибирь, Борбордук Азиядагы түрк тилдүү элдердин (алтайлык тардын, шорлордун, хакастардын, тувалардын) баатырдык жомокторунда келечек каарман жетимиш-сексен, ал эми кээде жүзгө чыккан кемпир, чалдан керемет менен бойго бүтүп төрөлөт. Мында бир кызыктуу көрүнүш-баланын төрөлүшүнө атанын таптакыр тиешеси жоктой сүрөттөлүшү Бала төрөлгөндө алда канча мурун, ата узакка созулган сапарга: душман менен кармашууга, же бир нече жыл созулган аңчылыкка кетиши. Мындай чыгармаларда баланын жаралышына жогорку күчтөрдүн түздөн-түз катышы болот. Алар баланы эне-атага түздөн-түз белек катары беришет.

Быйык күчтөрдүн баланы жердик ата-энеге бериши ламаизм дининдеги монгол тилдүү элдердин, тибеттик-бирмандыктардын мифи жана эпикалык чыгармасы “Гесердин” башкы каарманы

жердик адамдар карыя Сонлун ноён менен Гекше Амурчилдин баласы эсептелет. Бирок, чындыгында ал асмандагы башкы кудай Хормус-теңирдин үч уулунун экинчиси Уйле-Бутучекчинин жерге кубулуп түшүшү (Гекше Амурчилдин боюна кубулуп кирип) болуп саналат. Дөрбөттөрдүн баатырдык жомогу “Ирин Сайн-Гунын-Настай Мекеледе” каармандын атасы Менку-Тургеле 990 жашта, энеси Энкедургеле 886 жашта чагында асмандагы теңирдин баласы болот. Кубулуп жердик эненин боюна бүтөт.⁴

Ламаизм дини аркылуу монгол тилдүү элдин маданиятына зор таасир эткен индиялыктардын элдик оозеки чыгармачылыгында каармандын экиликтүү генеологияга (асмандагы кудайдан жана жердик ата-энеден) ээ болушу өтө кеңири орун алган. Мисалы, индия элинин эпосу “Махабхараттын” негизги оң каармандары беш бир тууган Пандавалар падыша Ганданын балдары эсептелген менен энеси Кунтинин боюна кудайлардан бүтөт.

Орто Азиядагы түрк элдеринде укмуштуу бойго бүтүүнүн жомоктук-мифологиялык мүнөзү Түштүк Сибирдик түрк жана монгол тилдүү элдердин фольклоруна салыштырганда кыйла жумшартылган. Мында баланы ата-энеге түздөн-түз белекке берүүчү болбостон, алардын тилегенин ишке ашышына көзгө көрүнбөй көмөктөшкөн сырдуу жашыруун күчтөр катары көрүнүшөт.

Айталы, карыган ата-эненин мусулман быйыктары Али-Шахимардандын, Баба-Гукластын, Баба Омардын мазарларына түнөп, кереметтүү түш көрүү менен балалуу болушу өзүбектердин “Алпамышынын” ар түрдүү варианттарында, казак эпостору “Кобланды баатыр”, “Шоро баатыр”, “Эр Самый”, “Едигейде” кеңири орун алган. Бул мотив биздин “Манастын” айрым варианттарынан да жолугат. Мисалы, Багыш Сазановдун вариантында Жакып Манастын бойго бүтүшү жөнүндө мындайча эскерет:

Ай-ааламды кыдырып,
 Адырашман чөп көрсөм,
 Оонап жүрүп тиледим.
 Арчалуу мазар жер көрсөм,
 Түнөп жүрүп тиледим.
 Тилегим кудай берди эле,
 Шарапаттуу жан эле,
 Шайыктардан дуба алдым,
 Касиеттүү бала эле⁵

“Төштүк” эпосунун Саякбай Карала уулу айткан вариантында тогуз уулу дайынсыз жоголуп, балдарсыз калган Элеман куу баш атка конуп, мал-жанынан кечип, кемпирин ээрчитип, мазардан-мазар кыдырып, кудайдан тилек кылып жүрүшүп, Төштүк аттуу перзенттүү болушат.

Жогорудагыдай стадиалдык өнүгүүнүн ар кыл этабында турган эпикалык чыгармалардын көптөгөн мисалдарын салыштыра келип, Жаныш, Байыштын бойго бүтүшүнө себепчи болгон персонаждын тибиндеги мусулман ыйыктары тууралуу В.М. Жирмунский мындай жыйынтыкка келген; “Позднейшее мусулманское оформление наслоилось, вероятно, на очень древнюю основу: бог или святой, к которому обращалось с молитвой бездетная мать, первоначально должен был мыслиться как племенной тотем, являющийся подлинным отцом чудесного ребенка”⁶ Байышты төрөрдө энеси жолборстун жүрөгүнө талгак болот. Күйөөсү Нуркан атайы жумшаган аңчылар атып келген беш жолборстун жүрөгүн жеп, терилерин кабаттап жамынганда гана он эки айлык Байышты төрөйт⁷.

Нуркан үйлөнгөндөн эки жылдан кийин боюнда бар Күлүкан демигип баса албайт. Бүбү-бакшылар чогулуп дем салышат, бирок анын оорусу ого бетер күчөйт. Ошондо мастан кемпир келип, тамырын кармап олтуруп муну айтат:

Таксыр Нуркан каныбыз.
 Туура сөздү айтпасак.
 Чыгып кетер жаныбыз.
 Канышанын боюнда

Жөн бала эмес, Эр жатат.
 Алтымыш алптын күчү бар,
 Пайгамбардын сүрү бар.
 Кабыландын түрү бар.
 Каракан кызы Күлүкан,
 Как жолборстун этине
 Талгак болгон турбайбы,
 Үч күндөн калбай таппасаң,
 Өлүп кетер алсырап,
 Каны качып кансырап⁸.

Нуркан жиберген мергендер ой-тоону кыдырып, үч күндөн кийин жолборс таппай кайра келишет. Аларды кайрадан чытырман токойго жолборс издөөгө жөнөтөт. Күн шашке маал болгондо таштар кулап, карагайлар качырайт. Сексенге чыккан карт мерген карап турса кош караан көрүнөт. Ооздугу жок тай минген он алты жашар бала жолборсту жетелеп келет. Абышка тай минген бала Күлүкандын боюнда жаткан баланын колдоочусу – жигит пири-Шаймерден экендигин дароо билет да, көзүн жумат. Көзүн кайра ачканда жолборс калып, жигит көздөн кайым болуптур. Абышка жолборсту ордого жетелеп келет. Жолборстун жүрөгүн, этин жеген Күлүкан үч күндөн кийин талгагы канып туруп кетет⁹.

Нуркандын чачына ак кирип, жашы элүүгө жакындаганда аялынын боюна бүтүп, кабыландын жүрөгүнө талгак болот. Нуркандын буйругу менен аңчылыкка чыккан мергендердин ичинен Карып деген кедей жигит кабыланды атып келип Күлүканга берет, анын талгагы канып, Жанышты төрөйт. Эки жылдан кийин жолборстун жүрөгүнө талгак болуп, дагы Карып атып келген жолборстун жүрөгүн жеп, талгагы канып, Байышты төрөйт.

Келечектеги жолборстой баатыр төрөлөрүн алдын ала кабарлаган мотивдер түрк элдеринин көпчүлүк эпосторунда салт катары кеңири жолугат. Мисалы, Манасты төрөөрдө Чыйырды жолборстун, казактын “Шоро Баатыр” эпосунун каарманы Шоронун энеси арыстандын

жүрөгүнө талгак болушат. Ушул сыяктуу мотивдер биздин кенже эпосторубуздун көпчүлүгүндө кайталанат.

Бул типтеги мотивдердин адеп пайда болушуна байыркы уруучулук доордогу элдик ишенимдердин жагымдуу магия жөнүндөгү түшүнүгү түрткү болгону этнографиялык эмгектерде эбактан белгилүү. Бул үчүн, дүйнөлүк атагы бар, англичан этнографы Дж.Фрезердин “Алтын бутак” деген фундаменталдуу эмгегиндеги талашсыз көп фактылардын айрымдарына кайрылсак жетиштүүлүк кылат. Мисалы, Намангилер коён сыяктуу коркок болуп калбайлы деп, коёндун этин жешпейт. Күчтүү жаныбарлардын күч-кубатына жана эрдик кайратына ээ бололу дешип, арыстандын этин жеп, арыстан менен кабыландын канын ичишет экен. Бушмендер чөө сыяктуу коркок болуп калышпасын деп, чөөнүн жүрөгүн балдарына тамак катарында беришпейт. Балдары кайраттуу жана эр жүрөк болсун деп, кабыландын жүрөгү менен тамактандырышат. Негр Вагаго арстанды өлтүргөндө, ошол арстандай эр жүрөк болуш үчүн этин жешет, бирок тооктой коркок болуп калбас үчүн тооктун жүрөгүн жешпейт¹⁰.

“Ассамдын жергиликтүү эли жолборстун этин жакшы көрүшөт. Ал жоокерлерге күч-кубат жана эрдик, кайрат берүүчү эркектер жей турган тамак болуп саналат. Скандинавиялык уламыш аңгемеде король Аунун баласы Ингильда жаш кезинде өтө тартынчаак болгону айтылат. Бирок, ал арстандын жүрөгүн жегенден кийин кайраттуу жана жигердүү болуп калат”¹¹.

Келтирилген мисалдардан көрүнүп тургандай учурунда уруучулук доорду башынан өткөргөн элдердин бардыгы “жагымдуу магия” ишенимин баштарынан өткөрүшкөн. Б.а., байыркы уруучулук коомдо жашаган элдердин бардыгында тең жолборс, арстан ж.б.у.с. эң күчтүү азылуу жаныбарлардын кайрат күчүн өз боюна сиңирип алуу ишеними

бекем орун алган. Коомдун алга өнүгүшү менен мындай каада турмуштан сүрүлүп, унутта кала берген. Бирок, эпикалык каармандардын образын поэтикалык идеализациялоо максатында байыркы ишенимди “Жаныш, Байыштын” тибиндеги баатырдык эпостор бүгүнкү күнгө чейин турмушта сейрек (өзгөчө касиети бар адамдарда гана) учурай турган көрүнүш катары сактап калган.

Жолборстун жүрөгү жөнүндөгү жагымдуу магиянын биздин эпостордо терең сакталышынын дагы бир себеби жолборстун байыркы мезгилдерде кыргыздардын тотеми болуп саналышы менен байланышса керек. Бул жөнүндө А. Бернштам ачык эле көрсөткөн: “Бир катар кыргыз урууларынын тотеми барс болгон”¹².

Бернштамдын оюн ошол кездеги ташка калтырылган эпитафиядагы адам аттары да ырастайт.

Мисалы, ал эпитафияда мындай аттар учурайт: “Түз бай Барс бег”, “күч барс күлүг”, “эли чур күч Барс”¹³.

Мындагы Барс деген ат уруу башчысынын тотемдик аты экени атайы адабияттарда көрсөтүлүп жүрөт¹⁴.

Тотемдик ырым-жырым аткарганда тотем менен магиялык байланышты бекемдеш үчүн ал жерде анын этин жешке уруксат гана кылбастан, аны жеш - шек жок милдет. Буга караганда байыркы кыргыздар барстын (жолборстун) этин магиялык касиети бар тотемдик жаныбар катары алардын этин жеп келишкен. Мунун изин “Жаныш, Байыштан” да табууга болот. Сарыкунан Дыйканбаевдин вариантында Күлүкан талгак болгон жолборсту, курсакта жаткан Байышты колдоочу – пир Шаймерден он алты жаштагы бала болуп кубулуп жетелеп келет. Жогоруда баланын бойго бүтүшүнө себепчи болгон мусулман ыйыгы, адепки учурда тотемдик жаныбар болгонун эскерген элек. Б.а., бир эле образдын эпикалык чыгарманын стадиялдык өнүгүшүнүн ар кыл этабындагы көрүнүшү болуп адегенде

тотемдик жаныбар түрүндө элестетилсе, жүрүп-жүрүп мусулман ыйыгына ордун алмаштырган. Демек, жогорудагы жолборс да, аны жетелеп келген Шаймерден да түпкүлүгүндө бир эле учурда адепки калыбында жаныбар түрүндө да, элестей бериши-эпикалык чыгармалардагы салттык көрүнүш. Мисалы, козу кайтарып жүргөн Манаска бөрү келип жолугат да аны тоодогу үңкүргө ээрчитип барып, кырк чилтендин бирине айланып өзүн тааныштырат. Кыскартып айтканда, Сарыкунан Дыйканбевдин вариантындагы жолборс жагымдуу магиялык касиетке ээ гана жаныбар эмес, тотемдик жаныбар. Анын этин жеш-тотемдик жаныбардын этин жеген катарында эпосто кайсы бир деңгээлде изин сактаган.

Жолборстун тотемдик жаныбар экендиги Калык Акиевдин вариантында да сакталган. Байышты төрөөрдө энеси беш жолборстун терисин жамынат. Тотемдик жаныбардын териси адамды ар түрдүү кырсыктан сактоочу болуп саналаарын Үрүстөм, Гераклдер өздөрүнүн ар кыл эрдиктерин жолборстун кейпин кийип жүрүп жасашкандыгын мисалга көрсөтүүгө болот.

Жаңы төрөгөн баланын өзгөчө бир белги касиет менен төрөлүшү - салттык мотивдердин дагы бир түрү. Ушуга ылайык Жаныш, Байыш да алтын көкүлчөн туулушат. Бул алардын жөнөкөй адамдардан бөлөкчө туулган өзгөчө белгиси болот. Адамдар алардын бир башкача жаралгандыгын ушул көкүлдөрү аркылуу тааныйт жана ошого жараша баа берүүнү туура табышат. Мисалы, Күйүковдун вариантында Сардат деген калмактын акылман карыясы колго түшкөн Байышты сынап, Шымурат канга мындай дейт:

О-о балам, тура тур,
Менин айтар кебим бар,
Мен сонун жандар байкадым:
Алып келген олжоңуз
Бул алтын көкүл эр экен,
Адамдан туулган шер экен,

Жаман көзү сууктар,
Көрбөй турган эме экен.
Менин тилим сен алсаң,
Ушуну да жерине
Аман-эсен жеткиргин,
Кетирбесең жерине,
Бир шумдукту көрөсүң¹⁵.

Ушул эле мотив Өмүр Мамбеттин вариантында кайталанат. Колго түшкөн Байышты кытай ханы Шымурат өлтүрмөк болгондо, анын акылман карыясы Гөкүл:

Алтын көкүл башында
Азиз болгон жан экен.
Карылык кебим мен айтам,
Байлоодо келген Байышты,
Өлтүрбөгүн,-деп айтам.
Өлтүргөн менен иш болбойт,
Кетирип тынгын элине,
Кеги жок кетсин жерине,¹⁶ – дейт.

Бул мотив Жанаев Жусупалыда ого бетер тереңдейт. Туткунда жаткан Байышты калмак карыясы сынап көрүп, падышасына мындай дейт:

Айткан менен сөз бүтпөйт,
Өлгөн менен өч бүтпөйт.
Алтымыш төөгө зер берип,
Аман-эсен кетиргин,
Кек калтырбай бүтүргүн¹⁷.

Жаныш, Байыштын адамдардын өзгөчө жаралган касиети алтын көкүлүндө экендиги башка жерлерде да эскертилет.

Ордо жаткан Байышты атайы издеп чыгып таппай жүргөн Белкыз аны алтын көкүлүнөн тааныйт. Көпчүлүк вариантында дубана болуп кубулуп, эл-жерине кайткан Жаныш, Байышты алардын ордун ээлеп, кандык доорон сүргөн кулдары-Акжол, Дарбаз алтын көкүлүнөн таанып, эстери ооп жыгылышат. Чачтын мындай магиялык касиетке ээ болушу эң байыркы түшүнүккө барып такалат. Ал түшүнүктө чач жан менен тыкыс байланыштуу болуп эсептелген. Чачтын бир талын жулуп алуу – адамдын жанын жулуп алуу катары, же анын ээсинин жанына ээ болуу катары бааланган. Бул ишеним фольклорго өтүп, сыйкырдуу жомоктор-

дун мотивдеринде бир кыйла терең сакталган. Каармандын астында милдеткор болгон (кандайдыр бир жардамын алып) жаныбар өзүнүн бир тал жүнүн (мисалы, куш канатын, ат куйругунун бир талын) белекке берет. Аны каарман кайда, кандай абалда жүрбөсүн күйгүзөр замат, ал жаныбар дароо жанына пайда болуп, жардамга келет.

Мындай мотивдер эпикалык чыгармаларда мифологиялык-фантастикалык элементтери өтө кеңири сакталган “Төштүктүн” тибиндеги чыгармаларда кеңири учурайт. Мисалы, Төштүк менен достошкон аюу, жолборс мурутун, алп кара куш канатынын бир талын, кумурска бир бутун досуна жулуп беришет. Төштүк качан алар керек болгондо ар кимисинин бергендерин күйгүзөр замат, дароо пайда болушуп, анын кызматын аткарышат.

Кыскартып айтканда: “Волосы тоже считались носителями души, равно как и шерсть или кожа у животных.”¹⁸

Чачтын магиялык касиетке ээлиги жөнүндө түшүнүк өтө байыркы учурда-фетишизм күч алып тургандагы матриархалдык доордо пайда болгондугун албарсты жөнүндөгү ишеним ачык таксыктайт. Элдик ишенимде албарсты - адамга жамандык кылуучу карасантай тескери күч. Ал төрөп жаткан аялды басат (элде кара басты делет). Ал аялдын өпкөсүн алып сууга салып жиберсе, ал аял ошол төрөттөн өлөт. Бирок, ал бардык учурда эле мындай эмес. Аны кармап алып, багындырган эркек адам куучу аталып, ал жүргөн жерге албарсты жүрбөскө убадалашып, бир топ чачын жулуп берет. Куучу келгенде (ал турсун өзү келе албаса тебетейин берип жиберсе), кара баскан аял эсине келип, албарсты андан качып кетет имиш. Албарсты куучуга ар түрдүү жардам кылган учурлары да болот дешет. Бул ишенимдеги албарсты матриархаттык доордогу улуу кудай эненин патриархаттык мамилелердин өнүгүшү менен өз ордун эркек культтарга бошотуп,

адамдарга жакшылык кылуучу баштагы оң образынан ажырап, тескери күчкө айланганын көрүү кыйын эмес. Бул жөнүндө В.Н. Басилов минтип ачык эле жазат: “Атрибуты Албарсты (магическая чело- веку) позволяют предположить, что первоначально Албарсты – добрая богиня, покровительница плодородия, домашнего очага, а также диких животных и охоты. Распространением более развитых мифологических систем (очевидно, еще в дозороастрийский период) Албарсты была низведена до роли одного из злых низмених духов”¹⁹. Матриархат доордогу кудай эне Албарстынын адепки негизги күчү чачында болгонун өзүн багындырган адамга бир тал чачын жулуп берип, ага толук көз каранды болуп, анын айтканын эки кылбай аткарышынан байкаса болот.

Чачтын жан менен байланыштуулугу жөнүндөгү матриархаттык доордогу бул ишеним патриархаттык доордо-фольклорго өтүп, аны рационалдуу түшүндүрүүгө аракеттер болгон. Эми бардык чачтар эле укмуштуу касиетке ээ эмес, сынбас-бүлбөс, чирибес алтын чачтуу болгондо гана адамдын жаны да алтындай сынбас-бүлбөс, чирибес болот. Демек, туткунга түшкөн Байыштын:

Кылычтын мизи өтпөгөн,
Сууга салса чөкпөгөн,
Отко салса күйбөгөн,

Тири укмуш бала - экендиги анын алтын көкүлүнө байланыштуу. С. Дыйканбаевдин вариантында Байыш төрөлгөндө “Тоо силкинип, таш урап, Түнөрүп асман сел жүрөт”. Бул керемет Кытайга чейин жетип, Кытайдын аяр балчысы Сяядат ханга мындай дейт:

Кыргыздан бала туулду,
Кытайдын жолу буулду.
Баралына келгенде
Кара кулак шер болот.
Кабыландын түрү бар,
Пайгамбардын сүрү бар,
Бир өзүнүн башында
Алтымыш эрдин күчү бар.²⁰

Мындай мотив “Манас” эпосунда да жолугат. Алмамбет туулганда «Какан-чындын Бээжинде жетимиш күнү күн жаап, жер титирейт. Манас төрөлгөндө да Асмандан кудайдын нуру чачылып, зилзала жүрүп, кара жер токтоно албай термелет.

Мүмкүн “Манастагы” бул мотив “Жаныш, Байышка” оошкон. Анткени, биринчиден, “Жаныш-Байыштын” башка варианттарынын эч биринде мындай мотив жолукпайт. Жалгыз гана С.Дыйканбаевге таандык мотивдердин бири.

Демек, мурдатан бул мотивдин “Жаныш-Байышта” колдонулуп келиши күмөн туудурат Экинчиден, бала төрөлгөндө табиятка белги берилип, жердин титиреши, аба ырайынын өзгөрүшү, зилзала жүрүшү эпикалык чыгармаларда табиятка адеп күрөш ачкан маданий

каарманга байланыштуу сүрөттөлгөн туруктуу мотивдерден. Мисалы, Алмамбет жаан-чачындын, чагылгандын, агын суу, көлдөрдүн ээси алтымыш баштуу ажыдаардан барып окуп, жайчылык өнөргө ээ болот. Б. а., адепки прообразында табиятка күрөш ачкан маданий каарман. Анын күрөшү түздөн-түз табияттын сырдуу күчүнө арналат, ошондуктан табият да андан сезденип, ал туулганда жогоруда айтылгандай белги-кабар берилет. Ал эми “Жаныш, Байыш” мифологиялык-фантастикалык чыгармалардын эң алгачкы каармандарынын бири – маданий каармандан көп мезгил бери жаралган биздин күндөргө жакын каармандар. Алардын күрөшү кадимки жердик адамдардын айланасында өтөт. Мындай каармандардын туулушу да табиятка сырдуу шек берген мотив менен мотивделбейт.

Адабияттар:

1. *Жирмунский В.М.* Сравнительное литературоведении. / Ленинград. 1979. С.24.
2. *Мусулманкулов М.* “Жаныш, Байыш”, / Кол жазмалар фондусу. Инв. №73, 37-б.
3. *Күйүков А.* “Жаныш, Байыш”. / Кол жазмалар фондусу. Инв. №620, 2-б.
4. “Махабхарата”. / Книга первая, пер.с санскр и коммент. В.И. Кальянова, М.-Л., 1950. С. 80-83.
5. *Сазанов Б.* “Манас”. / Кол жазмалар фондусу, Инв. №1079, 67-б.
6. *Жирмунский В.М.* Сравнительное литературоведении / Ленинград. 1979, с. 24.
7. *Акиев К.* “Жаныш, Байыш” / Фрунзе, 1991, 24-б.
8. *Дыйканбаев С.* “Жаныш, Байыш” / Бишкек, 1998, 382-б.
9. *Дыйканбаев С.* “Жаныш, Байыш” / Бишкек, 1989, 385-б.
10. *Фрезер Дж.* Золотая ветвь. 4.IV. под ред. П.Ф. Перображенского.
11. Ошондо, 27-б.
12. *Бернштам А.* Социально-экономический строй Орхоно-Енисейских тюрков VI-VIII веков. / М., – Л., 1946., с. 163.
13. *Малов С.Е.* Енисейская письменность тюрков. / М., – Л., 1952. с. 39.
14. *Бернштам А.* Социально-экономической строй., с. 163.
15. *Күйүков А.* “Жаныш, Байыш” /Кол жазмалар фондусу №620, 30-б.
16. *Өмүр Мамбет.* “Эл дастандары” сериясы – 1. / “Жаныш, Байыш”, Үрүмчү, 1988,- 54-55-б.
17. *Жанаев Ж.* “Жаныш, Байыш”. / Бишкек. 1998, 133-б.
18. *Лосев А.Ф.* Античная мифология. / Москва. 1957, с. 43.
19. Мифологических словарь. “Советская Энциклопедия” / Москва, 1990, с. 33.
20. *Дыйканбаев С.* “Жаныш, Байыш” / Бишкек, 1998, 385-б.